

TE TAURA WHIRI
I TE REO MĀORI

MĀORI LANGUAGE COMMISSION

MAHERE ‘KIA TOIPOTO’ NGĀ ĀPUTA UTU Ā-IRA 2021-24

Karu Shaw rātou ko Micheala Kapo (Te Taura Whiri i te Reo Māori), ko Deanna Hemara (Te Pūkenga Here Tikanga Mahi)

TE TAURA WHIRI I TE REO MĀORI

KO WAI MĀTOU

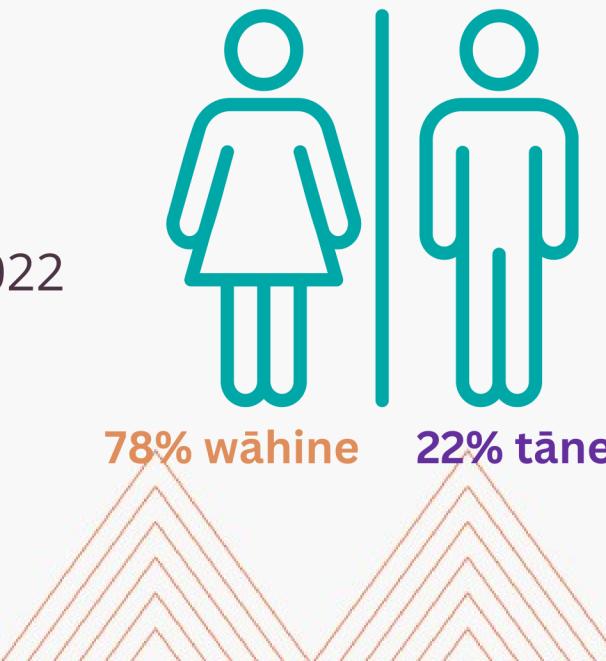
He hinonga Karauna a Te Taura Whiri i te Reo Māori i whakatūria i raro i Te Ture mō te Reo Māori 1987, ā, ka haere tonu i raro i Te Ture mō te Reo Māori 2016. Ko ā mātou mahi he:

- **Whakatinana i te tūranga o te reo Māori hei reo whai mana o Aotearoa**
- **Whakatairanga i te reo Māori hei reo ora, hei reo whakawhitiwhiti i ia rā, ia rā**
- **Ārahi i ngā mahi whakahaere i te whakatinanatanga o te rautaki Maihi Karauna**

I te mutunga o te rā, e tū ana mātou ki te whakaora i te reo Māori mā te whakatairanga i te reo ki te rāngai tūmatanui huri noa i Aotearoa tae atu ki te rāngai tūmataiti.

Ō MĀTOU TĀNGATA

Nō te 15 o Whiringa-ā-rangi i te tau 2022 e 49 ā mātou kaimahi tūturu, kaimahi taupua hoki.

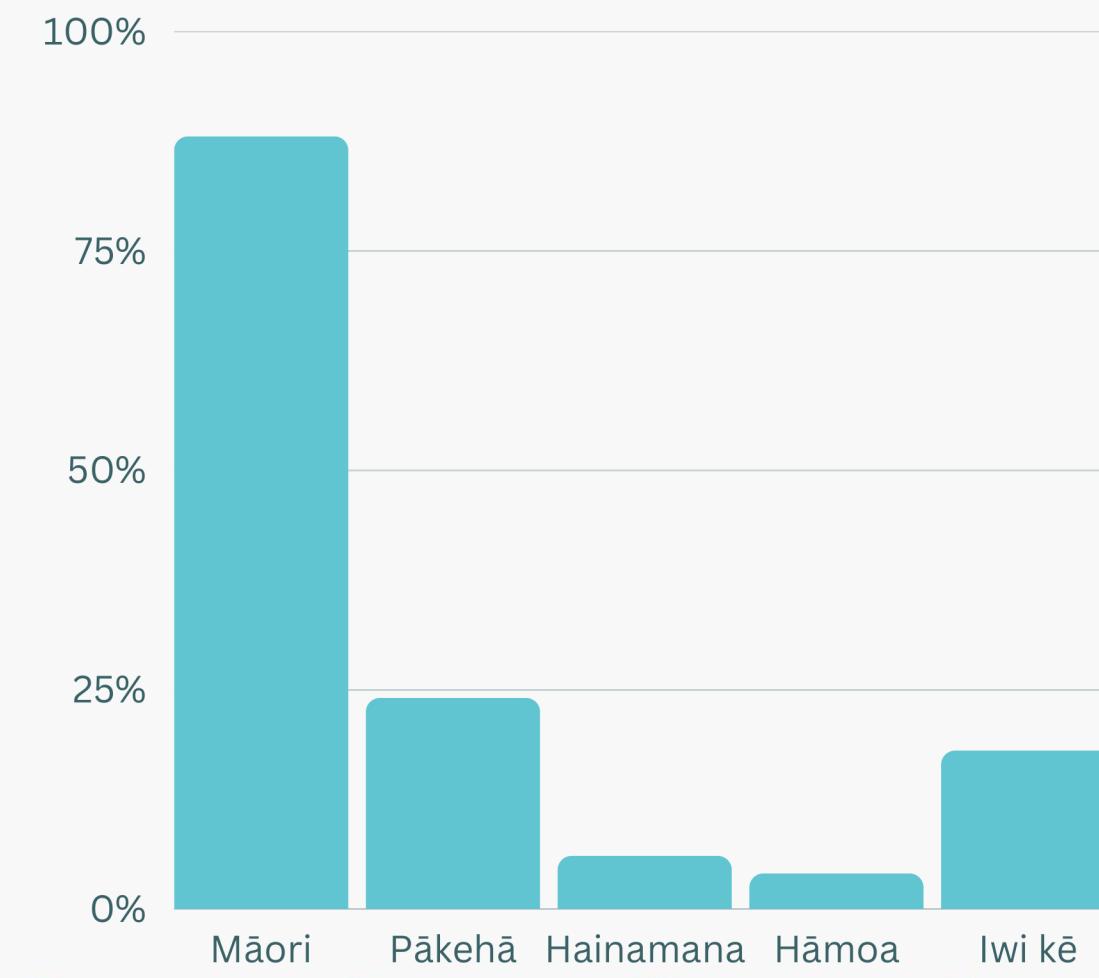

TE PAKEKE

Ko te 42 tau tō mātou pakeke toharite.

TE IWİ

Kia mahara ake, i tohu ētahi kaimahi neke atu i te kotahi ō rātou iwi.

KIA TOIPOTO

E whakatinanahia ana a Kia Toipoto, huri noa i te Rāngai Tūmatanui. Ko ngā whāinga:

- Kia iti iho te āputa utu i waenganui i ngā tāne/wāhine, te iwi Māori, ngā iwi o Te Moana-nui-a-Kiwa me ngā mātāwaka anō hoki
- Kia tere ake te kaunekehanga o ngā wāhine Māori, ngā wāhine nō Te Moana-nui-a-Kiwa me ngā wāhine mātāwaka hoki
- Kia tika ake ngā wāhi mahi mō te katoa, tae atu ki te hunga whaikaha me te hunga nō ngā hapori āniwaniwa

He mea hōhonu ngā āputa utu, ā, he roa te mahi ki te whakakore i ngā āputa. Heoi anō, kei ngā kaimahi katoa te mana kia utua tikahia rātou, ā, kia mahi ki tētahi wāhi karekau e aukati atu i runga i te mea he wahine, he tāne, i runga i te kaikiritanga, i te whakahāweatanga hoki, ā, otirā he wāhi e noho haumaru ana, e tiakina ana hoki te katoa.

Mā te whakatinana i a Kia Toipoto, ka kati ngā āputa, ka whakatikahia ngā whakaaro aukati me te whakahāweatanga, me te waihanga wāhi mahi tika ake mō ngā kaimahi katoa.

He Kōrero Whakataki mō ngā Āputa Utu me Kia Toipoto
(www.publicservice.govt.nz)

TŌ MĀTOU HUARAHİ

Mai i tōna tīmatanga, kua mahi mātou i a Kia Toipoto ki te taha o Te Pūkenga Here Tikanga Mahi.

I ngā wā o mua kāore mātou i kohi i ngā raraunga ira tangata, iwi mātāwaka hoki nā reira i mātua hiahiatia kia kohia hei urupare ki a Kia Toipoto. 100% te rahi i whakautu. I whakatakoto mātou i tētahi whakamārama o Kia Toipoto ki ngā kaimahi katoa, ā, he aha te take i hiahiatia ngā kōrero. I tonoa ngā kaitūao kia āwhina mai ki te tuhi urupare (kāore tētahi i whakaae). I tukua atu te tuhinga hukihuki whakamutunga ki ngā kaimahi katoa, mā rātou e whakahoki kōrero mai.

Nā te nui o tō mātou rōpū, kāore mātou e eke ki te ripa tauārai hei whakaputa raraunga (kia 20 ki roto i te rōpū).

I whakaarohia ake ēnei engari i whakahēngia te kohi raraunga i:

- Te Hapori Āniwaniwa - nā tō mātou āheinga ki te kimi i ngā tāngata takitahi (me te whāki ki 'waho' ngā tāngata kāore i te hiahi kia pērāhia).
- Iwi - nā te mea kāore i tika kia kohia te raraunga.

HE AHA Ō MĀTOU ĀPUTA?

Kāore te whakataurite i ngā utu a ngā tāne ki ngā wāhine mā ngā ripa (te hunga whakahaere, ngā kaimahi tuakana, teina hoki) i whakaatu he nui te rerekētanga o te utu toharite ā-ira

I te mutunga atu, he nui ake te utu a ngā tāne tēnā i ngā wāhine.

He aha te take he āputa utu?

- He maha ake ō mātou wāhine tēnā i ngā tāne. Neke atu i te haurua o ngā tāne kei ngā tūranga whakahaere
- Ko te nuinga rawa o ngā kaimahi karekau he kaiwhakahaere, he wāhine.
- Ka whakapikia ō mātou ake ki ngā tūranga teitei. Tata ki te 30% o mātou i whakapikia. Ko te nuinga o te hunga kei te tūranga tīmatanga o te Kaitohutohu Tautoko, he wāhine. Āhua 23% ō mātou kaimahi i uru atu ki te tari mā tēnei tūranga.
- He paku iti iho tō mātou utu ki te hunga i piki ki roto i te tari (95% o te ripa utu) tēnā ki te hunga i whiwhi mahi mai i waho (99% o te ripa utu).
- Hei tā ngā kōrero e rērere ana, ko ngā wāhine kei te ārahi i te whakarauoratanga o te reo Māori.

Ki ū mātou whakaaro, kāore te āputa utu i te tohu i tētahi raruraru mana ūrite i waenga i ngā ira engari e tohu ana i te hua o te kimi kaimahi nō ngā mātāwaka, ā, kia nui atu ngā tāne.

He nui ake te utu a ō mātou tauiwi i ō mātou Māori

He aha te take o te āputa utu?

- Kāore te whakataurite mā ngā ripa utu i waenganui i ngā tauiwi me ngā Māori (ngā kaiwhakahaere, ngā kaimahi o runga, o raro) i te whakaatu i te āputa nui.
- He itiiti rawa te maha o ngā kaimahi tauiwi, ā, he nui ake te tūponotanga ka whiwhi mahi ki ngā tūranga motuhake pēnei i te whakahaere kaupapa me te kaitaonga tēnā i ngā tūranga o raro.
- He iti iho te tūponotanga ka whakawhiwhia ngā tauiwi ki te mahi nā runga i te pitomata, tēnā i ngā Māori (tae atu hoki ki te hunga kōrero Māori)

HE AHA TE TIKANGA O KIA TOIPOTO KI A MĀTOU

Ehara a Kia Toipoto mō te pūtea anake. Ko tētahi o ngā whāinga o Kia Toipoto ko te whakatika i te kore noho ūrite o te iwi Māori huri noa i te rāngai tūmatanui, ā, ka whakatakoto i ngā huarahi hei āwhina i ngā tari ki te whakatika i ēnā āhuatanga e noho manarite-kore ana

He hinonga Karauna, he Rōpū Māori anō hoki a Te Taura Whiri i te Reo Māori, nā reira e mahi ana i roto i te ao Kaupapa Māori. Ka whakawātea mātou i te ara kia whai wāhi ū mātou kaimahi ki te tipu i te ao Māori mā te ū ki te whakanui i te reo Māori me ngā tikanga Māori i ia rā.

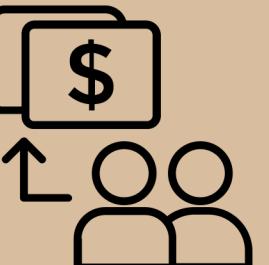
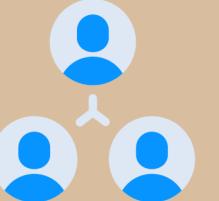
Te noho hei hinonga Karauna, hei rōpū Māori anō hoki...

Ki waho

He tūnga tō mātou i te Rāngai Tūmatanui, ā, he whakatipu i ngā pūmanawa Māori kia noho hei rangatira mō āpōpō huri noa i te Rāngai Tūmatanui me Aotearoa. E ū ana mātou ki te whakatipu i te iwi Māori kaua mō tēnei rā anake, engari mō āpōpō haere ake nei.

Ki roto

- E tū ana mātou hai rōpū Kaupapa Māori.
- Ko tā mātou kaupapa pū he whakarauora i te reo Māori, ā, me eke ka tika ū mātou kaimahi ki tērā.
- Ki te ū mātou ki ā mātou tikanga, me whai kaimahi hei ārahi i ngā tūranga pēnei i te kaikaranga, i te kaikōrero hoki.
- Ka noho ngā mahi a te tangata ki raro i te maru o tētahi kaupapa ina ko te tikanga tuatahi kia pai te oranga o ngā kaimahi (Ka noho 'Ko wai' i mua i te 'He aha'). E mihi ana mātou ki te hiranga o te whānau, e tautoko ana i ngā here ā-whānau
- Ka whakatauira mātou i ngā Rautaki Reo me te whakarato i te taiao ako haumaru mō te reo Māori
- I roto i te ao kaupapa Māori, ka whakawhiwhia te mahi ki ngā tāngata nō ngā mātāwaka ā-tangata, ā-whakaaro nei
- E pōwhiri ana mātou i ngā tauiwi ki te Rōpū Māori nei.

Kaupapa	Ngā mahi kua tutuki	Ngā mahi ka mahia e mātou	Me pēhea mātou e mōhio ai kua angitu?
Kimi tangata 	I tuhia tētahi rautaki kimi tangata; e aro ana ki te kimi tangata Māori (tirohia te manatu kimi tāngata).	He tuhi me te whakatinana i te mahere kimi tāngata kaupapa Māori e aro ana ki te iwi Māori. Te whai i te hunga mātāwaka tae atu ki te kimi ētahi tāne anō kia hāngai ki te kaupapa o te rōpū. Ka eke ana ngā whāinga o Te Taura Whiri, ka nui ake te puna kaikōrero reo Māori.	Ā tōna wā ka tū mātou hai rōpū e kaha kaingākautia ana e te hunga kimi mahi Māori kia whāia e rātau he mahi i Te Taura Whiri, arā, ka haramai rātou ki a mātou ahakoa karekau he pānui. Ka whakawhiwhia te mahi ki te hunga kanorau: <ul style="list-style-type: none"> • Ngā pūkenga me ngā wheako koiora • Ngā whakaaro rerekē • Ētahi tāne anō Ka whakawhiwhi mahi mātou ki te hunga kāore e eke ki ngā paearu pūmanawa, engari e hāngai ana, e takoha ana ki te whakarauoratanga o te reo Māori.
Te utu mō te mahi 	Kua whakaaehia he pukapuka kia mōhio ai me utu ki tēhea ripa utu e hāngai ana ki te pūnaha ripa utu kua whakatinanahia e Te Pūkenga Herenga Tikanga Mahi. I tīmata i tētahi kaupapa hei tuhi anō i ngā Whakaaturanga Tūranga kia tika ake te hopu i ngā herenga o ngā tūranga.	He whakaputa i te pukapuka mō te kimi tāngata i roto i ngā ripa utu. He tuhi, he whakaputa i tētahi rautaki utu mahi e whakaatu ana i tō mātou āheinga ki te whakawhanake tāngata. Ka kōkiritia te Pou Tarāwaho Mahi kia whai i te utu mahi. Waihangatia he rautaki tono tuatahi, tono tino kino te pai (e kimi ana i ngā tangata whai pūmanawa, kaua ko ngā tangata whai pūkenga whiriwhiri).	Ka whakaatu te Uiuinga Whānui 'Kōrero Mai'/Ngā Uiui Ina Puta e matatika ana te utu ki ngā kaimahi, ā, e manaakihia ana rātou. Ka whakawhanake mātou i ngā tāngata kia eke ki ngā tūranga mātāmua whai utu nui ake i te wā ka wehe atu rātou. Ka tika te utu kia kaua rātau e wehe atu i runga i tērā, engari kia kaua e nui rawa ka kore e hiahia te wehe atu. Ka aroturuki tonu mātou i ngā āputa utu, ko te whakaaro ka heke haere.
Te mārama o ngā pārongo 	Kua whakatakoto kōrero mātou ki ngā kaimahi katoa mō tēnei tuhinga. Kua whai i a mātou te hononga mahitahi, mārama, pono hoki ki Te Pūkenga Herenga Tikanga Mahi.	Te rau atu i ngā kōrero whakamārama ki te whārangī Pūmanawa Tangata kei runga i tētahi pae whatungaroto. Te tuhi anō i ngā kaupapa here kia uru atu ngā tohutohu me ngā tikanga e wātea ana, ā, e māmā ana ki te pānui me te whakamahi. Te waihangā kaupapa here me ngā ritenga Māori e hāngai pū ana.	E wātea ana ngā kōrero e pā ana ki ngā āhuatanga katoa o te mahi. Ka nui ake te mahitahi huri i te tari, arā, e mōhio ana mātou ki ngā mahi a tēnā, a tēnā, ā, e mōhio ana ki ngā wāhi ka taea e mātou te tautoko.
Te ngāwari o ngā mahi 	Kua whakaaehia te Kaupapa Here Mahi Ngāwari. Kua takoto ngā whakaritenga Ōkawa, Ōpaki hoki (mō tētahi wā).	Te Kaupapa Here mō ngā Hāora Mahi hai whakaae atu.	Ehara Ngā Hāora Mahi/Te Wāhi Mahi i te ārai atu i te angitu. Ka mahi tonu ki te tari kia haere tonu ngā mahi me tō whanaketanga. Ngā kaupapa here e rata ana ki te whānau.
Te whanaketanga 	Kua whakatinanahia, kua whakamātauria te Anga Whakawhanake Mahi e aro ana ki te whanaketanga e hua ai tekakenga i roto i ngā mahi.	Te toro atu ki ngā āheinga whakawhanake huri noa i te rāngai tūmatanui.	Ngā Uiui Ina Puta – Ka pakari ake ō mātou tāngata i te wehenga atu, tēnā i tō rātou taenga mai. Ka whakawhanake mātou i ngā tāngata kia eke ai ki ngā tūranga mātāmua whai utu teitei ake i tō rātou wehenga atu.

